

SZÁVAI FERENC*

A NÉMET KISEBBSÉG HELYZETE A HORTHY-KORSZAKBAN

THE SITUATION OF THE GERMAN MINORITY IN THE HORTHY ERA

ABSTRACT

The multinational Austro-Hungarian Monarchy succeeded in unifying its nationalities in economic terms for a long period; Hungary's development showed outstanding results in this respect. The proportion of Hungarians, however, did not even reach 50% in this era. The situation changed considerably after World War I.

The state area became more homogenous, its largest minority became the Germans in Hungary. This study aims to evaluate their situation in the Horthy era, in terms of two aspects: regarding, on the one hand, a new wave of name Magyarizing, on the other hand, their independent economic activities. At the same time, the German state saw significant economic opportunities in the German population in Hungary.

A német kisebbség az 1920-as években

A közös haza gondolatának jegyében jött létre a Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete 1924-ben. Megalakulásának mozgatója a magyar kormány stratégiai számítása volt, mivel a támogatásukra számított revíziós törekvéseiben az elcsatolt területeken. Ugyanakkor Németország is egyre sűrűbben foglalkozott a magyarországi németiség sorsával és helyzetével.¹ Az egyesület 1938-ig képviselte országos szervezetként a magyarországi németiség érdekeit, fő irányvonalát a népi német vonal adta, amely az asszimiláció természetes folyamatát is elutasította. A szervezet élén Gratz Gusztáv elnök állt, ám igazi szellemi vezére Bleyer Jakab volt. Bleyertől azonban teljesen idegen volt, amit Basch Ferenc képviselt, a német népcsoport politika. Gratz Gusztáv a „konszolidált” irányvonalat képviselte a magyarországi német nemzetiségi mozgalomban, a magyarsághoz közel álló politikus volt, aki megfelelt a hazai kormányok elképzeléseinek.

A németországi viszonyok változásai során lényeges átalakulás következett be a hazai nemzetiségpolitikában. A módosuláshoz hozzájárult Bleyer halála is. A hazai németiség tevékenységét a „bástya”, illetve az „ötödik hadoszlop” szerepkörére is leegyszerűsítik. Lényeges kérdés, hogy a német gazdasági penetráció közepette, ténylegesen a források alátámasztják-e a fentieket, illetve a korszakban adódó és politikai és gazdasági kihívások a névmagyarosítás és a gazdasági szerepvállalás, önálló tevékenység végzésében milyen konzekvenciákat jelentenek a Horthy-korszak kisebbségi politikáját illetően, ami egyben a német kisebbségről kellett, hogy szójjon, mivel ez volt az akkori Magyarország legnagyobb kisebbsége.

1938 tavaszán Basch Ferenc mozgalma már egy náci értelmezésű népiségi autonómiát fogalmazott meg, követelte magának a magyarországi német művelődés és iskolaügy irányítását. 1939 áprilisában jóváhagyták a Volksbund alapszabályait. Rövidesen több népis-
kolával, 3 polgári iskolával és 2 gimnáziummal rendelkezett. Az észak-erdélyi szász evangélikus egyház is átadta 47 népiskoláját a Volksbundnak. A területi változások hatására nőtt a nemzetiségi területek részaránya, ami új stratégiát követelt a magyar kormánytól.²

* Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem.

A multinacionális Osztrák–Magyar Monarchia jó ideig sikerrel egyesítette gazdasági szempontból nemzetiségeit, abban Magyarország fejlődése kiemelkedő eredményeket mutatott.³ A korszakban azonban a magyarság aránya alig érte el az 50%-ot. A nemzetiségi megoszlásában a románság volt az első helyen 1910-ben 16,1%-kal, majd a szlovákok 10,7%-os részesedése után következtek a németek 10,4%-kal.⁴

Katus László adatai szerint foglalkozási csoportokban az anyanyelvi megoszlás alapján a németiség 1910-ben különösen a katonatiszti rétegben, a kereskedők, iparosok és bányászok között, a kisbirtokosok esetében reprezentálta magát felül az országos részarányánál.⁵

Jelentős változást hozott a nemzetiségek életében is az első világháborút lezáró békerendszer, a legszembetűnőbb lesz, hogy a nemzetiségi arányok átrendeződése, illetve, hogy Magyarország megszűnt soknemzetiségű állam lenni. Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy a trianoni országterületen már 89,6%-ban magyar ajkúakat lehet találni 1920-ban. Húsz évvel később az 1941-es népszámlálásnál ugyanazon a területen 93% lesz a magyar nyelvűek aránya.⁶ Ez azt is jelenti, hogy 1920–1941 között a magyarság aránya az abszolút számokat vizsgálva 21%-kal növekedett, míg az összlakosságé ezalatt 16,6%-ot ért el. Az összes nem magyar anyanyelvű együtt 20,5%-os csökkenést mutat.

A tanulmányban elsősorban a német anyanyelvű népesség helyzetének két területét kívánjuk vizsgálni, abból a szempontból fontos változás, hogy a Trianoni békeszerződés után a legnagyobb kisebbség lesz, 6,9%-ot tett ki arányuk, ami fokozatosan olvadt, 1930-ban 5,5% és 1941-ben pedig 5,1%-ot tett ki. A csökkenés abszolút számokban mérve 74 567 fő, ami egyben 13,5%-os csökkenést jelentett.⁷

A két kutatási terület a német kisebbség névmagyarosítása, illetve az államalkotó Németország gazdasági szerepvállalásának kísérletei, illetve a magyarországi önálló gazdasági tevékenység lehetősége.

Az 1941-ben kiegészült országterületen az anyanyelv szerinti megoszlásban lényegesen csökkent a magyar anyanyelvű lakosság aránya, 77,4%, illetve nemzetiségi összetétel szerint 80,9%. A fenti két mutatót figyelembevéve első helyre került a román lakosság 7,5, illetve 7,2%-kal. A németek ezután következtek 4,9, illetve 3,7%-kal.⁸

Kovács Alajos kutatásaiban bizonyítja, hogy a főváros törvényhatósági bizottsági tagjainak 60%-a volt magyar és 30%-a német. Ennek majdnem pontosan megfelelt a tisztviselők névmegoszlása, 60% magyar és 29% német. Más kutatások szerint 1927-ben a közszolgálati apparátus tagjainak átlagosan 56%-a viselt magyar és 28,5%-a német nevet.

Érdekes megvizsgálni a minisztériumok és a diplomáciai testület tisztikarának megoszlását 1930-ban névjelleg szerint:⁹

1. táblázat. A minisztériumok és a diplomáciai testület tisztikarának megoszlása névjelleg szerint 1930-ban

Tárcák	Tisztv. száma	Magyar %	Német %	Szláv %	Egyéb %
Miniszterelnökség	36	69,4	16,7	8,3	5,6
Külügyi	135	48,2	28,1	18,5	5,2
Diplomáciai testület	149	56,4	27,5	10,1	6,0
Belügyi	316	62,7	20,6	13,3	3,4
Pénzügyi	427	56,9	26,2	12,2	4,7
Kereskedelemügyi	234	55,1	27,8	12,4	4,7
Földművelésügyi	398	57,0	24,4	13,3	5,3
Népjóléti és munkaügyi	239	69,1	18,8	7,1	5,0
Vallás-és közoktatásügyi	342	52,9	27,8	16,4	2,9
Igazságügyi	266	62,8	21,4	12,8	3,0
Honvédelmi	49	65,3	24,5	4,1	6,1
Együtt	2591	58,5	24,4	12,7	4,4

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A névmagyarosítás

A névmagyarosítás újabb, minden eddigit felülmúló hulláma a 30-as években következett be. 1919 után a számok apályt jeleznek, az 1920/21. év mélypontot jelentett, ami 1918. évi értéknek a 15%-át tette ki, 1924-ben már 40%-ára ugrott. Ezt követően néhány évi csökkenő tendenciát követte 1929-től a konjunktúra, ami hihetetlen magasra ívelt 1933/34-ben. Ez azt is jelenti, hogy abszolút számokban az 1933-tól folyamatosan 1947-ig terjedő korszak névmagyarosítása meghaladta a monarchia kori mozgalom méreteit. A konjunktúra 1934-ben tetőzött, ezután 1940-ig csökkent a mozgalom mérete, majd 1940-től 1943 végéig ismét magasabb szintet mutatnak a számok. Ez utóbbinak nyilvánvaló oka, hogy a területi revízió következtében ismét jelentős nem magyar nyelvű populáció került az országhoz.¹⁰

A Vitézi Széket 1920. augusztus 20-án alapították a 6650/1920. számú miniszterelnöki rendelet alapján. A Horthy-nemességnek kitüntető szerepet tulajdonítottak a névmagyarosítási mozgalomban.¹¹

A Vitézi Rend várományosaitól elvárták a magyar, s különösen „szép” magyar hangzású nevek viselését.¹²

Kozma István tanulmányában rámutat, hogy pontos adatok nem állnak arra vonatkozóan rendelkezésre, hogy a vitézi várományosok hány százaléka magyarosította meg idegen hangzású nevét.¹³

A Magyar Statisztikai Szemle hasábjain Kovács Alajos számolt be a névmagyarosítás eredményeiről. 1929-ben a német nevek domináltak a változtatások során, jelzi egyben, hogy a tömeges vitézi avatások beszüntetésével a régi keretek, az intelligencia körében fog majd tovább zajlani. Ugyanakkor kifejti, hogy Magyarországon 2 millió főnek van idegen hangzású neve, tehát a jelenlegi ütem alig segít a bajon.¹⁴

1931-ben már örvendetes fellendülésről számol be, az előző évihez képest kétszer annyi főnek engedélyezte a belügyminiszter a névmagyarosítást. A hatóságok, a honvédelmi minisztérium, az államvasút és posta lelkesen karolta fel az ügyet. 1397 főnek volt német hangzású az eddigi neve, 1223-nak szláv és 173-nak egyéb. Kimutatja, hogy különösen Budapesten volt a németeknek nagy dominanciája. A névmagyarosítás gyakorlatában természetesen tartja a tanulóifjúság névváltoztatását.¹⁵

1932-ben tovább emelkedett az engedélyezett névváltoztatások száma, ebben 1784 volt német, 1626 szláv és 249 egyéb nevűek aránya. Ez még mindig messze elmaradt Kovács Alajos véleménye szerint attól, ami szükséges lenne, mivel csak töredéke annak, amennyinek a természetes szaporodás alapján lennie kellene. A falusi intelligenciának, papoknak, tanítóknak volna a feladata, hogy a névmagyarosítási mozgalmat jobban felkarolják, mert úgy vélte hogy itt voltak nagyobb tömegek a magyarok között, akik idegen névvel bírtak.¹⁶

Mindenesetre a névmagyarosító mozgalom újbóli fellendülésében a vitézi várományosok mellett jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1933-ban kiadott belügyminiszteri rendeletnek is.¹⁷

Több forrás segítségével vizsgálhatjuk ezt a rendeletet, az ezzel kapcsolatos kormányzati intézkedéseket, ami lényeges változtatásokat hozott az eddigi gyakorlaton. Egyrészt lényegesen olcsóbbá vált az eljárás, annak ügyintézése. Mindezek mellett közvetlenül lehetett a belügyminiszterhez postai úton benyújtani.

Továbbra is korlátozták azonban az asszonyok névváltoztatását. Először rögzítették azokat a névtípusokat is, melyeket a miniszter elvi okokból nem engedélyezhetett: a) idegen hangzású nevek, b) magyartalanul képzett családi nevek, c) kettős családi nevek, d) híres történelmi, irodalom- és művészettörténelmi személyiségek, továbbá ismertebb nemesi (főnemesi) családok nevei, e) régies írásmóddal (pl.: th, gh, eö, ss-el) írott vagy y-nal vég-

zöldő nevek, végül f) olyan családi nevek, melyet nagyon sok család visel (pl.: Nagy, Kovács, Tóth).¹⁸

A névmagyarosítások erőltetését Darányi Kálmán miniszterelnök is elítélte, alapvetően Gratz Gusztáv memoranduma, illetve a kérdésben lezajlott német–magyar tárgyalások eredményeképp. A hazai németiség mérsékelt szárnyának vezetője Gratz Gusztáv 1937. szeptember 14-én kelt memorandumából – amit Darányi miniszterelnökhöz írt – világosan kitűnt, hogy a gyerekek zaklatták mindennap, hogy változtassák meg a nevüket. Darányi Kálmán a képviselőházban így nyilatkozott: „A névmagyarosítást nem szabad kényszerűen forszírozni, hanem az csak szabad egyéni elhatározás kérdése lehet, amit tiszteletben kell tartani”¹⁹

Ezt megelőzően fontos kérdésként szerepelt a névmagyarosítás kérdése az 1936. december 9–15. között lezajlott német–magyar konzultációkon. Kozma Miklós berlini útjának előkészítése során Mackensen magyarországi német követ találkozott a magyar kormány képviselőivel, amelynek során követi jelentéséből tudjuk, hogy kifejtette a névmagyarosítás témáját. Ekkor tette Darányi Kálmán azt az ígéretet, hogy a parlamentben hajlandó nyilatkozatot tenni a magyarosítások ellen. Ezt és a vele kapcsolatos rendeletet Mackensen jelentős előrelépésnek minősítette.²⁰

Karády–Kozma művében arra a következtetésre jut, hogy a németek körében történő magyarosítás a fenti tárgyaláson kialakított forgatókönyv szerint alakult, 1937-ben és 1938-ban fokozatosan csökkent a számuk.²¹

1939–1944 közötti mintákban az összes folyamodó 37%-a a keresztény származásúak közül német, a sorkatonák között 47%, 1939-ben már 50%, 1943-ban 55%-ra emelkedett.

A Bécsben 1940. augusztus 30-án aláírt magyar–német kisebbségvédelmi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv értelmében a német kisebbséghez tartozók jogosultak lettek arra, hogy magyarosított családnevüket újra felvegyék.

A rendelet ellenére a visszánémetesítők aránya mégsem volt jelentős.²²

Horthy Miklós 1940. október 14-én levelet intézett Teleki Pál miniszterelnökhöz, többek között a névmagyarosításról, a Vitézi Rend céljairól. Mindezt azért tette, mert mindkettő számára elfoglaltságuk okán ez a forma egyre gyakoribbá vált a gondolatok kicserélésére. Ebből megismerhetjük Horthy véleményét arról, hogy ha a rutének, tótok stb. felvett nyerne a Vitézi Rendbe, akkor szükséges-e névmagyarosításuk?

A levélben Horthy minden névmagyarosítás ellenségének tartotta magát, a zsidók esetében is csak legritkább esetben engedélyezte, akkor, ha az illető bátran harcolt és nem volt gyermeke. Jobban szerette volna, ha pl.: Maróthy-Meizler és Báthory-Hüttner marad. Szerinte cím, rendjel sohasem lehet járandóság, csak kitüntetés. A Vitézi Rend alapításával az ősi nemesi inszurrekció egy újabb formájával egy mindhalálig megbízható magyar alakulat felépítését akarta. A vitéz csak engedéllyel házasodhatott, idegen fajból származót csak akkor vettek fel, ha az 100%-ig magyarul érez és megbízható, és ha maga kéri a névmagyarosítást.²³

Mindenesetre Horthy és Teleki kapcsolata őszinte korrekt kapcsolatnak tűnt ebben az időben, de természetesen Horthy véleményét megfelelő szövegkritikával kell vizsgálnunk.

Érdekes megállapítás az is, hogy a Német Birodalom megállíthatatlannak tűnő terjeszkedése éveiben a magyarosítás megtorpant, arányait tekintve visszaesett, mintegy 28%-os részvételi aránynak felelt meg. A háború menetében és a magyar külpolitikai vonalvezetés változásának következtében viszont határozott változást mutattak. 1943 második felében az összes kérelmező 41%-a, 1944-ben már 47%-a német háttérű volt. Tehát a visszánémetesítés törvényes lehetősége ellenére a magyar nevet választó német származásúak abszolút száma és aránya is megnőtt.

Feltételezhetően 1943-tól kezdődően a sváb legények körében a névmagyarosításra motíváló tényező az SS-be való besorolás elkerülése lehetett.²⁴

A Magyar Tudományos Akadémia 1920-ban kapcsolódott vizsgált korszakunkban a névmagyarosítási mozgalomba. A belügyminiszter 1920. január 22-én írt levelet az akadémia elnökségének, amiben az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga ösztönzésére 1920. február 7-én a minisztériumi értekezleten kéri az akadémia képviselőit.²⁵

Az akadémia főtítkára Tolnai Vilmost, Melich Jánost, Áldásy Antalt és Domanovszky Sándort delegálta az értekezletre. Tehát a tagok tevékenységét ismerve egy vegyes bizottságot. A Liga a belügyminisztériumhoz fordult a névmagyarosítás reformjának ügyében, a történelmi nevek védelmében, intézkedést kért a névmagyarosítás iránti revízióra, egyben szigorítaná azt, úgy, hogy csak az államfő, vagy helyettese engedélyezhesse.²⁶

Melich János ekkor 48 éves, ebben az évben lett rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, s mint nyelvész 1935 és 1943 között elnöke volt az I. osztálynak.²⁷

Személyében a szláv és a német jövevényszavak kutatóját tisztelhetjük, az utóbbi témában németül is írt munkát Viktor Luntzerrel. Mindemellett kiemelkedő kutatásokat végzett a magyar és a szláv hangtörténet területén. Így a névmagyarosítás területén érkező felkérések során a főtítkár mint avatott szakértőhöz, hozzá küldte véleményezésre az egyéni kérelmeket.²⁸

Melich János vezető alakja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is, az alapítás évétől (1904) a vezetői teendőket látta el, azután 1943-ban vonult vissza.²⁹

Az 1920-ban alakult Országos Vitézi Szék a húszas években rendszeresen kereste fel más szervezetekkel együtt a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy az véleményt mondjon számunkra a kétes nevek magyarosításában, esetlegesen új nevek felvételében.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya 1940. május 6-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az akadémia főtítkárának javaslatát az osztály magáévá tette, hogy egy vegyes bizottságot állítson fel a névmagyarosítások ügyében tanácsadói szereppel. A főtítkár kifejtette, hogy egyrészt a Vitézi Szék és más névmagyarosító szervezetek tevékenységében is érdekelve van az akadémia, mert felmerül az aggály, hogy a változtatás során nagy múltú történeti nevek esnek áldozatul, illetve egészen magyaros nevek megváltoztatását is kívánhatják.³⁰

Végül a megalakítandó bizottságba Melich Jánost, Zsirai Miklóst, Pais Dezsőt és Kniezsa Istvánt javasolta az osztály. Ugyanakkor részben a második osztály tagjaiból egészült ki a bizottság Madzsar Imrével és Nagy Miklóssal.³¹

Maga a bizottság nem volt hosszú életű, mivel 1942. május 4-én javasolta Voinovich Géza főtítkár a nevek magyarságának dolgában tanácsadó bizottság feloszlását, mivel annak további működése véleménye szerint feleslegessé vált. Az osztály a javaslatot elfogadta.

1942. május 30-án kelt levél már sajnálattal közölte a bizottság tagjaival annak feloszlását.³² Érdekes, hogy a hivatalos bizottságok között az akadémiai jegyzőkönyvekben nem található erről a bizottságról bővebb adat. A megszűnését azzal indokolták, hogy a névmagyarosítási ügyekben több évtizede arra alkalmas személy járt el, aki egyébként is a bizottság tagja volt, Melich János. Melich folytatta is ezt a tevékenységet, utolsó feljegyzése 1945-ből való.³³

A névváltoztatási mozgalom több szakasza közül a Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején kibontakozó volt számszerűen a legerőteljesebb. Ebben a szakaszban, amely 1933-tól 1944/45-ig tartott a névmagyarosítás terén a németek játszották a vezető szerepet, karöltve a szláv hangzású nevek birtokosaival. A nagyságrend alakulását több tényező befolyásolta, a külügyi kapcsolatok, a zsidósággal szembeni diszkrimináció, majd rehabilitáció. Emellett a németiséggel szembeni negatív állásfoglalás, majd kollektív felelősségre vonás.

Ebben a névváltoztatási, névmagyarosító folyamatban arra törekedtünk, hogy a tudós szervezet, a tudós elit eddig nem vizsgált szerepét eredeti források segítségével bemutas-

suk. Ebben a folyamatban több réteg képviseltette magát, de nem lehet közömbös a tudós, szakmai réteg hozzáállása, amely tudós testület mindig nagy tekintéllyel és szakértelemmel rendelkezett.

Azt, hogy milyen is volt a Magyar Tudományos Akadémia viszonya ebben a jelentős asszimilációs folyamatban empirikus adatok, források (levéltári dokumentumok, tanulmányok) döntötték el. Ezek gyakran konkrét névtani magyarázatok, így a nyelvtudomány eredményei.

Mindezek figyelembe vételével bizonyított, hogy a Magyar Tudományos Akadémia az általunk vizsgált német nevek magyarosításában, más nevek felvételében, a kérelmek elbírálásában szakmai szempontok szerint járt el. Ragaszkodott a tudományban kialakult ismeretekhez, részben pedig az új adatok adta lehetőségeket alkalmazott.

Számos név esetében használta a megengedő értelmet, körültekintően járt el – figyelmet fordítva a család történetének vizsgálatára – ami sok esetben perdöntő lehetett.

A gazdasági tevékenység

A Deutsche Stiftungot 1920-ban hozták létre, 1924-re erősödött meg annyira, hogy többek között Magyarországon is több részakciót hajtott végre esetleges gazdasági társaságokban, egyéb szervezetekben többségi tulajdont szerezzen, majd egy Német Központi Szövetkezeti Hálózatot valósítson meg.

A kelet-közép- és délkelet-európai régióban a legnagyobb nemzeti kisebbség a német volt. Oroszországot és Észak-Olaszországot nem számítva számuk elérte a hat és félmilliót. Más európai területeket is beleszámítva (oroszoszági, skandináviai és nyugat-európai) elérte a 8–9 milliót.³⁴

A kisebbségvédelem rendszerét ekkor a Nemzetek Szövetségére építették, alapvető szerve és legfőbb garanciája lett ez a nemzetközi szervezet. Mintegy ötszáz panasz érkezett a szövetséghez a 30-as évek végéig, ebből 131 a német kisebbségek ügyeivel foglalkozott. Átlagban a 20-as évek végén és a 30-as évek elején éves átlagban 30–35 ügyet véltek megalapozottnak. A Népszövetség kisebbségvédelmi mechanizmusa a 30-as évek közepéig működött, ekkor Németország kilépése a szervezetből, majd Lengyelország és a többi kisebbségvédelemre kötelezett ország kötelezettségének megtagadása oda vezetett, hogy a kisebbségvédelem helyett dominált a kisebbségek felhasználása.³⁵

Mint említettük a müncheni egyezmény után jelentős területi változások, átadás, bekebelezés történt Közép-Európában.³⁶ Elsősorban Magyarországnak voltak követelései Trianon miatt, ezt és más államok ellenköveteléseit használta ki Hitler, hogy egyre több gazdasági, politikai engedményt csikarjon ki az ottani országoktól.³⁷

Az 1943 májusában elkészült nagyszabású mű az 1940/42-es állapot szerint Magyarországon a 14 669 128 lakosból 1 249 623 népi németet tüntetett fel, amiből 805 290 a Trianoni-Magyarország keretei között, 404 623 pedig az újonnan Magyarországhoz tartozó területeken élt. A legnagyobb német lakta területeken Pest megyében 318 819, Baranyában 123 682, Tolnában 78 884 fő élt, az új területeken a Bácskában, illetve a baranyai háromszögben 199 588 fő. Ugyanakkor Romániában összesen 537 065, Horvátországban 175 500, Szlovákiában 155 000, a Bánát szerb területein pedig 126 342 főben állapítja meg a német lakosság nagyságát. Százalékban kifejezve az egész vizsgált térségben az össznépeség 5,5%-a, Magyarországon a 8,5%-a, Romániában a 3,7%-a, Horvátországban a 3,1%-a, Szlovákiában az 5%-a, a bánáti szerb területeken 23,6% volt német.³⁸

Érdekes, hogy a magyar gazdaság finanszírozásában a közvetlen külföldi tőkének viszonylag jelentéktelen szerepe volt, de a hitelnyújtási tevékenységgel együttesen a külföldi

tőke a gazdaság tőkeellátásában mégis fontos szerepet játszott. A 20-as években ugyanannyi összeg áramlott be az országba, mint ami a belső felhalmozás forrásaiból összegyűlt.³⁹

Nagyjából ez az időszak, amikor a Deutsche Stiftung elérkezettnek látta az időt és képes is volt arra anyagilag, hogy Magyarországon egyes részakciókat lebonyolítson.

A Deutsche Stiftung 1924. november 15. és november 22. között Pécsre küldte megbízottját, hogy feltérképezze a magyarországi gazdasági szerepvállalás lehetőségét, elsőként a Pécsi Tejcarnok Részvénytársaság üzleti viszonyainak feltérképezésére, annak egy esetleges német tőkebefektetéssel történő megszerzését készítse elő. A cég helyzetét Ernst Brekenfeld bemutatta, de ugyanakkor vizsgálhatjuk azt a cégbírósági jegyzőkönyvek és dokumentumok között.⁴⁰

A második bécsi döntés során Teleki a német és olasz döntőbírótság működésében és közreműködésében politikájának kudarcát látta.⁴¹

1941-ben jött el a magyarországi németek számára az idő, hogy gazdasági téren is lehetőséget kapjanak a nagyobb összefogásra. Erre az 1940. augusztus 30-i „Bécsi Jegyzőkönyv” adott lehetőséget. A népcsoport késére, hogy központi tejszövetkezetbe tömörítse községi szervezeteit.⁴²

A hazai német kisebbség vezetői levélben fordultak Kállay Miklós miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez fordultak, amiben újabb szövetkezetek csatlakozási lehetőségét kérték a „Tej- és Tejtermék Értékesítő Szövetkezeti Központ” (Milag) számára. Hivatkoztak az 1941. október 13-i levelükre, amit a közellátási miniszterhez írtak, kérve a nyolc hónapja húzódó szövetkezeti ügy elintézését. A közellátási miniszter ugyanis a 405 195/0941. számú, 1942. január 2-án kelt rendeletében hozzájárulását adta a központi szervezet működéséhez, de az eredeti 47 helyi szövetkezet helyett csak 24-et engedélyezett. A németek képviselői ezt nem tartották kielégítőnek. Egyben kifejtették, hogy a FM 246457/1942. III. 2. sz. rendeletnek megfelelően a kakasdi szervezet iparendélyét még nem kapta meg. Az ügy elintézését Hamm Ferenc képviselőre bízta.⁴³

Györfly-Bengyel Sándor közellátási miniszter nem tett 1942. január 2-i levelében elvi kifogást az országos szövetkezet megalakulása és működése elé. A Magyarországi Németek Szövetségének írt levél hivatkozik az elvi állásfoglalás indokaira: többek között a közellátás, a háborús viszonyok figyelembe vételére. Az engedélyezett községek zöme Tolna megyéből került ki: Bonyhádvarasd, Bátaapáti, Cikó, Garabóc, Kakasd, Kisdorog, Kismányok, Kéty, Majos, Mucsfa, Möcsény, Hegyvajka, Tevel, Várdomb, Závod, illetve Baranya megyéből. Egyházaskozár, Hidas, Köblény, Mágocs, Mekényes, Ófalu, Püspöknádasd, Szalatnak, Szászvár. A miniszter állásfoglalása, hogy ezen községek az Agronómia Szövetkezetbe tömörüljenek.⁴⁴

A közellátási miniszter 1942. május 28-i átiratában Kállay Miklós miniszterelnöknek azt írta, hogy aggályosnak véli az újabb 22 tejszövetkezet részére az iparendélyek kiadását és csatlakozásukat a Volksbund tejszövetkezetekhez, a helyi szövetkezetek megyei tejszövetkezetekbe való belépését tartotta kívánatosnak, a központi szövetségtől ezt nem kívánta meg.⁴⁵

Mühl Henrik a Milag elnöke, országgyűlési képviselő 1942. augusztus 11-én levelében kérte Pataky Tibor miniszterelnöki államtitkárt, hogy segítse a szervezetet céljai elérésében. Hivatkozott az országgyűlési képviselő a miniszterelnöki audienciára, ahol a miniszterelnök támogatásáról biztosította őt a szervezet működését illetőleg. Fontos kérdésként szerepelt, hogy a közellátási miniszter levelének a) pontjának eleget tesznek, viszont kéri, hogy a b) pont alól mentse fel őket, nevezetesen attól, hogy a megyei tejszövetkezetekbe, vagy az Agronómia Szövetkezetbe kelljen a német községek szövetkezeteinek belépni.⁴⁶

A Milag szerette volna bővíteni tevékenységi körét, ezért fordult ismét kérelmeivel az illetékes főhatóságokhoz. Ezek a főhatóságok tárcaközi értekezleten vitatták meg a Ma-

gyarországi Németek Szövetségbe tömörült érdekeltségek további szervezési igényeit. Tekintettel a fennálló viszonyokra azonban a többi szövetkezet iparendedélyének kiadását a rendkívüli háborús viszonyokra nem tartották kívánatosnak.⁴⁷

Basch Ferenc 1943. november 18-án a miniszterelnöknek írt memorandumában megfogalmazta a hazai németekkel kapcsolatos panaszokat:⁴⁸

1. A Milag nehézségeivel kapcsolatosan kiemelte Basch azt, hogy évek óta fáradoztak a megalakításának, de számos nehézségbe ütköztek. Így a jobbizonytalanság miatt a Milag interpellációra kényszerült, mert a falvakban a Milag-hoz tartozó szövetkezeteknek a falusi gyűjtőállomásokra kellett behozni a tejet. Kiemelte továbbá a takarmányellátás gondját, főleg a Tolna megyei szövetkezetekben, mert azoknak ellátása a Tolna Megyei Tejszövetkezettől függtek ezen a téren. A szövetkezés sikere Budapest tejjellátásában is jelentkezett volna.⁴⁹
2. A móri bortermelők iparendedélyének kiadását, a bácskai „Agronómia” Szövetkezet műtrágya ellátását, a „Szelektor” takarmánnyal történő ellátását, a „Mercator” lefoglalt értékeinek visszaadását kérte.
3. Hivatkozott sérelmes döntésekre ingatlan vásárláskor, különösen a jugoszláv földreform során németek kezében lévő ingatlanos kisajátítására.
4. Sérelmezte, hogy az ONCSA juttatásokban a németek szinte alig részesültek.
5. A Déda–Szeretfalva közti vasútépítkezéssel kapcsolatos kisajátítások során a német lakosság egy részét érintette.
6. Beszterce–Naszód–Maros–Torda vármegyékben a népcsoportot állat beszolgáltatási sérelmek érték.
7. A Délvidéken egyes iparhatóságok összevonása során keletkeztek sérelmek.
8. Nagy számban vették el a németektől a fegyvertartási engedélyüket.
9. Az SS önkéntesek is kapják meg azokat a kedvezményeket, melyet a honvédek és családtagjaik kaptak.
10. A Német Birodalomtól a szervezet támogatására küldött összegetek mielőbb adják át annak felhasználásra.
11. Engedélyezzék napilapok, folyóiratok kivitelét.
12. A német festők, szobrászok külföldi kiállítások során kapott bevételeit utalják át.

A dokumentumban megállapították, hogy a 10. pontra vonatkozóan a szövetségnek átutaltak 2 400 000 pengőt.⁵⁰

Az országgyűlés képviselőházának 134. ülésén⁵¹ Mühl Henrik a magyarországi német-ség képviselője kifejtette az alábbiakat: azért interpellált, mert az alsóbb közigazgatási szervek a felsőbb intézmények jóindulata ellenére, szabotáltál a hazai német kisebbség gazdasági intézményeinek működését. Ezek így ellehetetlenülnek és be is szűntetik tevékenységüket. A népcsoport élete nemcsak kulturális, hanem gazdasági téren is zajlik, ez azt jelenti, hogy főleg Tolna, és Észak-Baranya községeiben a német kisebbség tejszövetkezeteit 1942. október 1-jén tömörítették egységes tej- és tejtermék-értékesítő szövetkezetbe. Ennek német rövidített neve volt a Milag. Az alapelv az volt, hogy nemcsak tejet termeltek, hanem feldolgozták, termékeiket pedig saját boltjukban árusították a fogyasztóknak budapesti boltjukban.

A Milag központi szervezethez 24 német tagszövetkezet kapott engedélyt a közellátási minisztertől a működésre.

A Milag ezzel kikapcsolta az illegális kereskedelmet, és jóval nagyobb jövedelmet biztosított a szövetkezetnek. A központi szövetkezet termelése havi száz mázsa vaj volt. Ennek a szervezetnek volt tagja a cikói és a kakasdi tejszövetkezet is. A központi szövetkezet ügyeit Mühl Henrik intézte, szabályszerű működését biztosította, illetve 1943 májusában a

szervezet elnökévé is választották. A fenti két szervezetnek 1942. december 31-ig kellett a közellátási miniszter rendelete szerint megszereznie az iparendedélyt. Az üzemi helységekre a zsidó Derby cégnek volt iparendedélye, az alsófokú hatóság nagy nehezen adta ki a vajtermelésre az iparendedélyt. Ezt a döntést a Derby cég megfellebbezte. Hosszú idő után végül az alispántól az iparendedélyre visszavonó határozat született.

A Magyarországi Németek Szövetségének helyettes elnöke Goldschmidt György 1944. április 19-én nagyszabású tervezetet készített Sztójay Döme miniszterelnök részére, amiben kérte a magyarországi német vezetők felhatalmazását, aminek segítségével a németiség minden szinten gazdasági központokat hozhasson létre, illetve az összes tagra kiterjedően egyesülhessenek. Azonnali döntések szükségességét fogalmazta meg:

1. Egy német szövetségi ellenőrző szövetség felállítását.
2. A Milag, Tej- és Tejtermék Értékesítő Szövetkezet működési engedélyének kiterjesztését az ország egész területére. A hazai németsegnél már meglévő tejszövetkezeteknek a Milag-hoz való csatlakozásának engedélyezését. Ebből a szempontból az alábbi teendőket tartotta szükségesnek:
 - a) A Sebeslyén-féle majosi tejüzem átadását, amit a Milag 1942. október 1-jétől bérben tartott.
 - b) Az alábbi tejszövetkezetek azonnali csatlakozását a Milag-hoz, mivel már többször is kinyilvánították csatlakozási szándékukat. Kisvaszar, Gödre, Lengyel, Püspökmárok, Várdomb, Kalaszno, Szászvár, Bátaapáti, Tófalu, Kisvajka, Grábóc, Püspöknádasd, Marógy, Alsónána, Hetvehely, Nagymányok, Felsőnána, Szálka, Gerényes, Zsibrik.
 - c) Egy tejüzemi épület felépítésének engedélyezése a besztercei központi tejszövetkezet részére, építőanyag kiutalása.
3. A móri pinceszövetkezet részére a másfél évvel ezelőtt kért iparendedély sürgős kiadása. A szervezet helyettes vezetője bízott az ügy gyors elintézésében.⁵²

A Milag „Tej- és Tejtermékértékesítő Szövetkezet” Budapest. Gr. Tisza István utca 3. működéséről, annak nehézségeiről tanuskodik az 1944. július 15-én készített memorandum a földművelésügyi miniszternek. A 11 oldalas dokumentum mintegy összefoglalta a Milag addigi működését és jelezte annak nehézségeit. A szövetkezet tényleges működését 1942. október 1-jén kezdte el, mikor a 40–50 tagszövetkezet helyett a közellátási miniszter 25 szövetkezet működését engedélyezte. Ugyanakkor szállítási kötelezettség terhelte a szervezeteket a Tolna és Baranya Megyei Tejszövetkezet javára. Kéri a memorandum továbbá, hogy tegye lehetővé a földművelésügyi társa, hogy vidéken az ő hatásuk alatt elinduljon a fejlődés.⁵³

Kéri a memorandum továbbá, hogy tegye lehetővé a földművelésügyi társa, hogy vidéken az ő hatásuk alatt elinduljon a fejlődés.⁵⁴

Rövid léte és működése során a szervezet a Dél-Dunántúlra koncentrálódott, elsősorban Baranya és Tolna megyékre. A háborús körülmények, majd a háborút lezáró béketervek sem kedveztek a szervezet működésének. A lehetőségre, annak jelentőségére, amit magában hordozott rámutat az a német elképzelés, amely immár a háború egy újabb szakaszában formálódott.

1943 májusában fejeződött be az a munka, amit egy év alatt végeztek el a „térkutatás” (európai nagytér) jegyében a stuttgart-hohenheimi professzor Dr. Paul Hesse⁵⁵ vezetésével és a Stuttgarteri Külügyi Hivatal kiadásában a külföldön lévő Voksdeutsche Mittelstelle központi hivatalainak segítségével. A munka célja az volt, hogy felmérést végezzen a dunai-, illetve a Kárpát-medence térségben, hogy hogyan lehetséges válaszolni az európai térség kihívásaira, a termelés fokozására.⁵⁶

A német kisebbség a két világháború között identitásában német érzelmmel, de ugyanakkor az újonnan létrehozott Magyarországon élte politikai és gazdasági életét. Mivel Németországgal történő gazdasági és politikai kapcsolatok felélénkültek a 30-as években, egyre fontosabb szerepet tölthettek be a német elképzelésekben. Ekkor az államalkotó magyar döntéshozás a nevek magyarosításával kívánt megfelelő irányt találni, illetve az önálló német gazdasági szövetkezet létesítésének korlátozásával. A politikai hozzáállást leszámítva, Basch Ferenc perének lebonyolítása, majd a névmagyarosítás lefékezése, komoly gondot jelentett a hazai németeknek az önálló országos gazdasági szervezet létrehozása, amire már csak a világháború alatt kaptak engedélyt. Az anyaország mind a névmagyarosításban, mind a németek kárpát-medencei gazdasági szerepvállalásában számított a német ajkú honfitársaira, hiszen a háborús körülmények is kényszerítették erre. Ebben a helyzetben a Horthy által reprezentált hatalmi elit is kereste a jó megoldást a kényelmetlen helyzetben. Két területen engedett, de mind a névmagyarosítás, mind a gazdasági tevékenység engedélyezése későn született. Sokan magyarosították a nevüket, ugyanakkor gazdasági tevékenységüket a magyar gazdaság egyes meghatározott területén fejtették ki. A gazdaság, művészet és a diplomácia szintjein jelentős volt a német származásúak aránya. Többen abban hittek, hogy tényleges katonai szolgálatuk fejében új lehetőségeket kapnak egyrészt Németországban, vagy éppen a meghódított keleten. Már már ismert, hogy egyik sem volt alternatíva, a helyben maradás sem, mert a második világháború után a német kisebbség millióit telepítették át Németországba, okozva ezzel emberi tragédiákat, családokat választottak el egymástól. A „modern-kori népvándorlás” egyben komoly gazdasági munkaerő kivonást jelentett, aminek pótlása gondokat okozott. A Horthy rendszer igyekezett megfelelni az államalkotó nemzet elvárásainak, döntéshozatalában azonban figyelembe kellett, hogy vegye a feltörekvő Németország igényeit. Ez egyrészt politikai, másrészt gazdasági kényszer is volt. Mind a névmagyarosításban, mind a gazdasági tevékenység engedélyezése területén engedett, de már túl későn, így nem tudta meggátolni a hosszú távú folyamatokat.

JEGYZETEK

1. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 41–47. old.; Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 73–76. old.
2. Tilkovszky Loránt (1997): Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. University Press, Pécs.
3. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. Továbbá: Gulyás László (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-től a Széchenyi-tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. 93–95. old.
4. Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris. Budapest. 47. old. (Az adatok Horvát-Szlavonország nélkül értendők)
5. Katus László (1995): Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. Magyarország társadalomtörténete I. Szöveggyűjtemény. Budapest. Szerk.: Kövér György. 348–349. old.
6. Karády Viktor–Kozma István (2002): Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Budapest. 115. old.
7. Uők.
8. Uők 116. old.
9. Uők 123. old.

10. Kozma István: Századok 397; 401. old.
11. Karády–Kozma: 182. old.
12. Uők 147. old.
13. Kozma: Századok. 400. old.
14. Kovács Alajos (1931): Névmagyarosítások az 1930. évben. Magyar Statisztikai Szemle 1931. 5. Sz. 527–528. old.
15. Kovács Alajos (1932): Magyar Statisztikai Szemle. 1932. 1. 56–57. old.
16. Kovács Alajos (1933): Magyar Statisztikai Szemle. 1933. 2. 103–105. old.
17. Magyarországi rendeletek téra, Magyar országos Levéltár, Karády-Kozma 195. old.
18. Karády–Kozma: 197–199. old.
19. Tilkovszky Loránt (2002): Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. Századok, 2002. 1. szám. Századok 193–194. old.
20. A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest, 1968. (összeállította: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula) 185–186. old.
21. Karády–Kozma: 226. old.
22. Uők 222–223. old.
23. Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1965. (Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László). 261. old.
24. Karády–Kozma: I. m. 234–235. old. Lásd még az SS toborzással kapcsolatban Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen. 90–91., 95–96. old.
25. Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL) 94/1920.
26. RAL 99/1920.
27. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1873. Összeállította: Fekete Gézőné. Budapest, 1975. 188. old. Nyelv- és Széptudományi Osztály.
28. Magyar Nyelv LX. évf. 1964. 1. Melich János temetésén elhangzott emlékeszéd 1963. november 25-én Kniezsa Istvántól.
29. Uo. 2. old.; Magyar nyelv XXXVIII. Évf. 1942. 4. A hetvenéves Melich János 224–249. old.
30. RAL 81/1940.
31. Az I. osztály iratainak iktatókönyve 1870–1949. RAL 252/1942; MTA I (Nyelv- és Széptudományi) Osztály jegyzőkönyvei 1942–1945.
32. RAL 252/1942; RAL 81/1942.
33. RAL 212/1942.
34. Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században, Budapest. 197–198. old.
35. Uő 203–205., 217. old.
36. A müncheni döntés magyar vonatkozásait lásd Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 261–268. old.
37. Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Kiadó. Pécsi Tudománytár. Pécs. 291. old.
38. Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichsforschungsrates, Fachsparte „Raumforschung“, und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland-Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul Hesse, Stuttgart-Hohenheim. Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch).
39. Berend T. Iván–Ránki György (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest. 128–129. old.
40. Baranya Megyei Levéltár (BML) Pécsi Királyi Törvényszéki Iratok (a továbbiakban PKTI) Ct 177. A pécsi Tejcarnok Biedermann Ottó és Társai, illetve BML – PKTI CT 422: A Pécsi Tejcarnok RT. iratai.
41. Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Kiadó. Pécsi Tudománytár. Pécs. 292. old.
42. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) – Miniszterelnökség (ME) – K 28 (Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály) – 117. csomó – 194. tétel II. 1941–1944. Magyarországi és külföldi

- német nemzetiségi mozgalmak tevékenységek – 1944-18094. 10. fólió. 23533. számú irat. 1941. október 13-án kelt levél mellékletként szerepelt abban az anyagban, amelyben a hazai németség immár 24 községi szervezete mellé további községek csatlakozását kérték.
43. MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. A levelet többek között Hamm Ferenc, Brandt Jakab, Dr. Keintzel Ede, dr. Mühl Henrik írta alá.
44. MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. 23533. számú irat. 11. fólió.
45. Uo. 23534. számú irat. 12. fólió.
46. Uo. 13. fólió.
47. Uo. 15464. számú irat. 69-72. fólió. 1943. augusztus 4-i döntés. Előtte 1942. május 14-én tartottak tárcaközi értekezletet.
48. Uo. 32885. számú irat. 159–168. fólió.
49. Uo. 91–93. fólió. Részletezte a MILAG-ot ért panaszokat.
50. Uo. 32 885. számú irat. 159–168. fólió.
51. 1943. november 10. Az országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyvei. 17. kötet. Budapest, 1943. 198–201. old. Lásd a továbbiakban a témára vonatkozóan: MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. 65403. számú, 5403. számú iratokat. 109–120. fólió.
52. MOL-ME-K28-117. csomó – 194 tétel II. 1944-18094. 121–122. fólió.
53. Uo. 101–102. fólió.
54. Uo. 101–102. fólió.
55. Paul Hesse 1893–1979. A Hohenheimi Egyetemen 1936–1945 között az újonnan alapított Agrárpolitika és Területfejlesztési Tanszék professzora. Rendes tagja a hannoveri székhelyű Területkutatás- és Tervezési Akadémiának. Kinevezése után Stuttgartban létrehozott egy területfejlesztési- és kutatási munkaközösséget, azon fáradozva, hogy hogyan tudják a mezőgazdaság produktivitását növelni. 1952. március 5-i szenátus kezdeményezte rehabilitását és tiszteletbeli professzori címet adományozott neki. Az ötvenes években ismét tagja lesz a hannoveri akadémiának. Universitätsarchiv Hohenheim – Personalakten – Paul Hesse.
56. Der Donau-Karpatenraum. Stuttgart, 1944. i. m.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fekete Gézáne szerk. (1975): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1873. Budapest.
- Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula szerk. (1968): A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest.
- Berend T Iván-Ránki György (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest.
- Der Donau-Karpatenraum. Eine Gemeinschaftsarbeit des Reichsforschungsrates, Fachsparte „Raumforschung“, und des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Auszug bearbeitet im Institut für Agrarwesen und Agrarpolitik an der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim und im Deutschen Ausland-Institut Stuttgart, unter der Leitung von Professor Dr. Paul Hesse, Stuttgart-Hohenheim. Stuttgart, 1944. (Nur für den inneren Dienstgebrauch).
- Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Gulyás László (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. 93–95. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

- Horthy Miklós titkos iratai (1965). Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest.
- Karáczy Viktor–Kozma István (2002): Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Budapest.
- Katus László (1995): Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. Magyarország társadalomtörténete I. Szöveggyűjtemény. Budapest. Szerk.: Kövér György. 348–349. old.
- Kovács Alajos (1931): Névmagyarosítások az 1930. évben. Magyar Statisztikai Szemle 1931. 5. sz.
- Kozma István (1997): Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). Századok 1997. 2. sz. 383–452. old.
- Magyarországi rendeletek tára.
- Magyar Nyelv LX. évf. (1964). 1. Melich János temetésén elhangzott emlékbeszéd 1963. november 25-én Kniezsa Istvántól.
- Magyar nyelv XXXVIII. Évf. 1942. 4. A hetvenéves Melich János 224–249. old.
- Romsics Ignác. Magyarország története a XX. században. Osiris. Budapest, 1999.
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században, Budapest, 1998.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pécs. Pro Pannonia Kiadó. Pécsi Tudománytár.
- Tilkovszky Loránt (1997): Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs. University Press.
- Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen.
- Tilkovszky Loránt (2002): Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. Századok, 2002/1. szám. 193–194. old.